

ВІДГУК

офіційного опонента, доктора філологічних наук Тетеріної Ольги Борисівни на дисертацію (монографію) Малиновського Артура Тимофійовича «Антропологія української прози першої половини ХІХ століття. Культурні трансфери», подану до захисту на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук за спеціальностями 10. 01. 01. – українська література, 10. 01. 05. – порівняльне літературознавство.

Антропологічний поворот та пов'язаний із ним культурний поворот у сучасній гуманітаристиці переконливо просигналізували потребу методологічної переорієнтації у різних її галузях. Великою мірою цим зумовлений міждисциплінарний характер й науки про літературу. На переконання американського вченого С. Тотосі де Зепетника, який одним із перших заактуалізував «оновлення компаративістики» («Компаративна література: теорія, метод, застосування», 1998; «Від порівняльного літературознавства сьогодні до порівняльних культурних студій», 1999), саме порівняльне літературознавство відкриває великі перспективи міждисциплінарного й крос-культурного дослідження письменства та культури.

Це підтверджує й дисертаційна робота А.Т.Малиновського, що присвячена вивченню української прози доби становлення. Застосування сучасної методології, насамперед здобутків літературної антропології й теорії культурного трансферу, у поєднанні із залученням традиційного методологічного інструментарію літературознавства, насамперед порівняльного (що є великою заслугою автора) дозволило *вперше* – в означеній проєкції – не лише охопити широку панораму складних процесів та механізмів культурного пограниччя, які віддзеркалюють розвиток українського письменства окресленого періоду, а й осмислити його як цілісність. У цьому полягає безперечна актуальність дисертаційної праці.

Мета роботи, визначені нею завдання, об'єкт і предмет дослідження зумовили відповідну структуру. Дисертація складається з п'яти розділів, кожний із яких містить декілька підрозділів.

У розділі «Українська проза першої половини ХІХ століття на маргінесах канону. Теоретичні підвалини» вперше запропоновано альтернативне переосмислення української літератури доби становлення як перехідної художньої системи та переконливо обґрунтовано доцільність і перспективність застосування нових методологічних стратегій, спрямованих на розширення дослідницької парадигми, із залученням теорії культурного трансферу й

тезаурусного підходу. Означений історико-літературний період вітчизняного письменства, як аргументовано доводить дисертант, демонструючи широку обізнаність із теоретичною літературою, уповні надається до розгляду в такій проєкції, що, своєю чергою, вияскравлює та розкриває під новим – принципово ширшим – кутом зору і його *специфіку* у міжкультурному просторі.

Погляд на функціональність етнографічного нарративу та його вагоме значення в системі української прози принципово увиразнюється переосмисленням, насамперед, проблеми національної психології у контексті культурного повороту в гуманітаристиці на зламі ХХ – ХХІ століть [підрозділ 1.1]. Із цим уповні узгоджується думка автора, який інтерпретує концепції зарубіжних та вітчизняних учених (О.Борзенко, І.Лімборський, Д.Муазі, Л.Февр, Д.Чижевський, К.Юханнісон та інші), щодо «конструктивно-моделюючої» ролі емоцій як «найважливішого антропологічного складника твору» (підрозділ 1.2). Означену проблему А.Малиновський розглядає крізь призму теорії «нового історизму».

Дисертант правомірно обґрунтовує, з опертям і на погляди українських дослідників (Ю.Барабаш, І.Лімборський, Г.Сиваченко та інші), перспективність осмислення новочасної вітчизняної прози у проєкції теорії культурного трансферу (підрозділ 1.3). Застосовуючи означений підхід, зокрема й метафору одного із основоположників нової методології компаративістики – французького вченого М.Еспаня («тигель, у якому переплавляються культури»), А.Малиновський поряд із осмисленням процесу двобічного культурного обміну також не випускає з поля зору питання відмінностей між різними культурами, їхніх національних особливостей, творчої трансформації зарубіжного художньо-естетичного досвіду.

Цілком поділяємо концептуальну тезу, що визначає розвиток літератури/культури кожного народу у світовому духовно-культурному просторі, яку переконливо обстоює дисертант: національне письменство, «відмикаючи канали для засвоєння чужої традиції... творчо асимілює її форми та створює власні, національні, вбудовані в рідний ґрунт» [С. 94]. Дослідникові вдається майстерно утримати баланс/рівновагу щодо осмислення універсального та національного у конкретному художньому явищі зокрема та вітчизняному літературному процесі означеного періоду в цілому. Увага до національної специфіки письменства/культури має принципово важливе значення для вивчення української літератури, розвиток якої протягом тривалого часу відбувався під потужним імперським тиском. У зв'язку з цим варто проакцентувати, що винятково плідним й ефективним із методологічної точки зору постає поєднання у роботі здобутків концепції культурного трансферу та постколоніальної теорії (підрозділ 1.4).

Правомірність обраної методології, своєю чергою, вповні підтверджує окреслена автором «специфічно українська постколоніальна ситуація самоусвідомлення нації через нарацію, тристоронній українсько-російсько-польський дискурс, із акцентом на «українському голосі» в міжкультурному полілозі (підрозділ 1.5).

Другий розділ дисертації присвячено дослідженню «обрядів переходу й обмінів як комунікативних практик ... системних маркерів новочасної української літератури» (на матеріалі творів Г.Квітки-Основ'яненка, М.Гоголя, Є.Гребінки, Т.Шевченка та інших письменників). Особливу увагу приділено ритуалу як «антропологічному втіленню перетину», що власне зумовлює зустріч «свого» й «іншого». Розглядаючи різні форми ритуалу гостинності, які репрезентують тогочасні художні твори на мікро- та макрорівні, дисертант розкриває моделюючу функцію гостинності - як універсальної категорії - на вітчизняному ґрунті. Спостереження А.Малиновського в означеному контексті переконливо підтверджують думку про традиціоналістський характер української літератури. Водночас у фокусі уваги автора й міжнаціональні взаємини, й внутрішньолітературні зв'язки, що забезпечує вивчення художньо-естетичного явища у різних контекстах. Зауважені відлуння барокової традиції у творах Г.Квітки-Основ'яненка («Пан Халявський») та переосмислення поєднаних художніх здобутків світової культури, - зокрема трансформація античного міфу через інтерпретацію І.-В.Гете як автора «Фауста», - у М.Гоголя («Старосвітські поміщики») засвідчують функціональність «механізму» культурного трансферу. Це повною мірою стосується й трактування у дисертаційній роботі ярмарку як ігрового культурного феномену [підрозділ 2.6], із акцентом на поєднанні бароковості та модерності у його відтворенні в різних інваріантах. Міжкультурні паралелі (твори Г.Квітки-Основ'яненка, Є.Гребінки, М.Гоголя, М.Погодіна, В.Одоевського та інших авторів) виразно вияскравлюють особливості української літератури першої половини ХІХ століття, яка «окрім послідовного наслідування традицій низової народної культури і схем класичного карнавалу, містить неабиякий потенціал попереднього бурлескно-трагедійного письменства» [С. 168].

Винятково показове - у проекції теорії культурного трансферу - авторове осмислення сміху як універсального комплексу, з наголосом на тому, що його визначає насамперед національна традиція та світосприйняття [підрозділ 2.7]. Дисертант досліджує цю проблему на матеріалі оповідання Г.Квітки-Основ'яненка «Салдацький патрет» як творчої трансформації анекдотичного сюжету античного твору («Природничої історії» Плінія Старшого). З'ясовуючи механізми взаємозв'язку «свого» й «чужого», що виразно віддзеркалює наповнення універсальної схеми глибоко національним змістом, А.Малиновський, із оперттям на погляди учених (Т.Бовсунівська,

М.Легкий, І.Лімборський, Є.Нахлік), доходить концептуального висновку про «антирепресивні та антиімперські функції сміху» на українському ґрунті [С. 174].

У фокусі уваги автора, який залучає у своїй роботі й емоціологічний підхід, - проблеми національного характеру, психології, менталітету загалом. Осмисленню архітектоніки чутливості крізь призму теорії культурного трансферу присвячено третій розділ дисертації. Спираючись на концепцію історичного синтезу французької школи «Анналів», зокрема праці Л.Февра («Психологія та історія», «Чутливість та історія»), А.Малиновський обґрунтовує концептуальну думку про чутливість, як категорію, що «з'єднує не лише різні культурно-емоційні типи емоційності», а й постає основою «взаємопроникнення типологічно споріднених поетологічних компонентів, риторичних структур і т. ін.» [С. 187]. Трактуючи емоції як «культурні концепти», які зберігають «палімпсестність», дисертант обґрунтовує положення про їхню вагому роль у перехідні епохи, особливо у кризові періоди національної історії [підрозділ 2.3].

Принципово важливе спостереження стосовно «зрощення» сентименталізму як літературного напрямку із сентиментальністю, почуттєвістю як проявом національної характерології обґрунтовано на матеріалі творчості Г. Квітки-Основ'яненка («Маруся», «Сердешна Оксана», «Щира любов»). Це поглиблює думку про оригінальність письменника, творчість якого репрезентує національний варіант всеєвропейського стилю, що, своєю чергою, посутньо увиразнює осмислення творів українського автора у загальнокультурному контексті (Біблія, антична спадщина, Данте, С.Геснер, М.Карамзін). Показові зафіксовані дисертантом відмінності, спричинені національною картиною світу, особливостями психології народів. У цьому контексті А.Малиновський підкреслює визначальні для української ментальності й, відповідно, літератури/культури – концепти серця, душі.

Тезу про іонаціональні джерела українських творів як основу для трансферу [С. 219] автор переконливо обстоює, аналізуючи одну з перших спроб української психологічної прози – оповідання Є.Гребінки «Двійник» – у контексті світової традиції. Дисертант розглядає цей твір як варіацію на тему платонівського міфу про блукаючі душі, а також осмислює крізь призму потрактування теми двійництва російськими письменниками (А.Погорельський «Двойник или мои вечера в Малороссии»; Ф.Достоевський «Двойник»), що посутньо увиразнює його особливості. А.Малиновський висловлює цікаві міркування та спостереження щодо обумовлених означеним контекстом художніх рішень Є.Гребінки, доводить важливу посередницьку роль зарубіжних художньо-естетичних здобутків, що сприяло появі «питомо українського психологізованого образу двійника» [С. 230].

Винятково показовим явищем із точки зору теорії культурного трансферу автор правомірно вважає творчість П.Куліша, наголошуючи на його особливо «чутливому ставленні до традиції», її трансформації на національному ґрунті. На матеріалі ранньої прози письменника («Орися», «Дівоче серце») дисертант аргументовано обґрунтовує функціональність міжкультурного полілогу, акцентуючи увагу на обміні художнім досвідом [підрозділ 3.5]. А.Малиновський доходить важливого, з огляду на обраний методологічний підхід, висновку про те, що «ідилічне як жанровий код... з'єднує в палімпсестне ціле тексти різних національних традицій і віддалених епох» [С. 241]. Зокрема констатує, що основою для Кулішевої «Орисі» постала «Одіссея» Гомера (на що вказували вчені різних літературних періодів (від П.Филиповича до В.Іванишина), А.Малиновський, враховуючи спостереження О.Сулими-Блохиної, стверджує: шлях між двома творами «опосередковувався західною романтичною новелою, українською філософією серця, козацькими візьями письменника і загалом ідеалізацією національної минувшини» [С. 234]. А це переконливо засвідчило входження української літератури до світового універсуму та принципово увиразнило її активну роль у процесі міжкультурної комунікації.

Трактуючи суперечливий процес становлення вітчизняного письменства перших десятиліть ХІХ століття, із наголосом на характері «переходовості», автор звертається й до російськомовних творів тогочасної української літератури як її складника, зокрема тих, що досі не завжди потрапляли у фокус дослідницької думки.

Принципово важливе значення має трактування ранньої творчості М.Гоголя з позицій теорії культурного трансферу [підрозділ 4.1]. Дисертант висловлює оригінальне спостереження, привертаючи увагу до збірника «Арабески» з огляду на методологічну стратегію письменника, що віддзеркалює «тяжіння до різних дискурсів» (С. 271). Із розмислами М.Гоголя (стаття «Про архітектуру нинішнього часу») автор пов'язує витoki наукового осмислення «механізмів» крос-культурного аналізу, наголошуючи на функціональності порівняльного методу. У цьому контексті А.Малиновський переконливо обстоює думку, що згаданий збірник М.Гоголя («Арабески»), а також його цикли-фрейми («Вечори на хуторі поблизу Диканьки», «Миргород», «Петербурзькі повісті») зі своїми поетикальними, жанровими особливостями, постають «аналогами тих архітектурних форм, які дозволяють продемонструвати своєрідний *антропологічний поворот* у літературі» [С. 271]. Автор доходить концептуального висновку про «дослідницьку роботу» письменника над цими творами як реалізацію «грандіозного історіософського проєкту» [С. 288]. У цьому контексті хотілося б звернути увагу А.Малиновського на статтю П.Филиповича («Українська стихія в творчості

Гоголя)», у якій вчений порушує важливі проблеми, що перебувають і в фокусі уваги дисертанта, зокрема проблема рецепції українського фольклору автором «Вечорів...».

На матеріалі, насамперед, ранньої прози М.Гоголя А.Малиновський абсолютно вмотивовано обґрунтовує погляд на бароко як крос-культурний складник української літератури [підрозділ 4.2]. Осмислюючи думки дослідників (Ю.Барабаш, Д.Наливайко, Є.Нахлік та інші), дисертант акцентує увагу на спадкоємності традицій вітчизняної літератури (передусім Г.Сковороди й І.Котляревського) у творах письменника та водночас їхньому синтезі, а відтак – оновленні (на змістовому й формальному рівнях) в умовах іншої естетичної парадигми. Це дає всі підстави для важливого висновку про те, що саме «транскордонний статус бароко і зумовлює погляд на нього з точки зору теорії емерджентності» (С. 303).

Вивчення української літературної урбаністики крізь призму синергетичного підходу становить важливий аспект дисертаційної роботи. Осмислення петербурзьких текстів із погляду віддзеркалення етнонаціональної психології дає можливість авторові, який інтерпретує ідеї Т. Возняка, Ю. Барабаша, С. Павличко, В. Топорова та інших, виявити й окреслити в них внутрішню опозиційність. А. Малиновський аргументовано доводить, що «перепрочитання теми в річищі національної літературної урбаністики ... дозволяє побачити в рецепції петербурзької теми українськими письменниками не доповнення до російського казану текстів, а діалог на рівні трансферу, міжнаціонального обміну» [С. 523].

Останній – п'ятий – розділ дисертаційної роботи чи не найпереконливіше демонструє функціональність здобутків різних методологічних стратегій, насамперед теорій постколоніалізму та культурного трансферу у їхньому взаємозв'язку, щодо вивчення української прози першої половини ХІХ століття як перехідної, нестабільної системи. Автор наголошує, що її характеризує «безперервний обмін, циркуляція, переміщення, зсув образів та іміджі, імперського-колоніального і націєтворчого» [С. 414], традицій і новаторства, - на шляху до витворення модерних художніх форм. Велику увагу в дослідженні приділено феномену літературної двомовності, що осмислено у проекції теорії культурного трансферу. Явище українсько-російського білінгвізму у вітчизняному письменстві означеного періоду потрактовано як «маркер розщепленої ідентичності» [С. 525]. Осмислюючи погляди Ю.Барабаша, М.Ільницького, Є.Нахліка та інших учених, автор розглядає літературну двомовність на українському ґрунті (на матеріалі аналізу творів Г.Квітки-Основ'яненка, Є.Гребінки, М.Гоголя, Т.Шевченка) як комунікативний простір, у якому співіснують «офіційне й альтернативне мовлення, імперський дискурс і антиколоніальний спротив» [С. 525]. При цьому, А.Малиновський правомірно

вбачає у «подвійності непривабливого висвітлення імперського в межах його ж риторики», *його ж мовою*, не тільки «езопівський прийом», а й чинник, що употужнював антиколоніальний пафос [С. 400]. Принципово важливий з цього погляду акцент на «підривному інструментарії підтексту».

Перепрочитання класики в антропологічному аспекті крізь призму вироблених в сучасній науці про літературу концепцій, ідей, міждисциплінарних моделей, насамперед теорії культурного трансферу, не тільки принципово увиразнило уявлення про українське письменство доби становлення як складну суперечливу систему, в якій співіснують різні мовні стихії, колоніальний і антиколоніальний дискурси, зони етнокультурного пограниччя, а й дозволило глибше осмислити й уважніше простежити у цьому контексті процес *визрівання* (у сповненому зовнішніх та внутрішніх конфліктів й дисонансів міжкультурному просторі), тих передумов і чинників, які зіграли, на переконання А.Малиновського, «“вибухову” роль у становленні модерного українського письменства» [С. 410]. Все це засвідчує важливе значення дисертаційної праці «Антропологія української прози першої половини ХІХ століття. Культурні трансфери» як нового кроку, що сприяє розширенню меж українського літературознавства, окреслюючи перспективи для його подальшого розвитку, зокрема створення «альтернативної історії національного художнього слова» [С. 527].

Підсумки дослідження, відображені у висновках [С. 513 - 527], у цілому відтворюють зміст проведеної роботи та висвітлюють її результати.

Ознайомлення із дисертацією А.Малиновського дає всі підстави позитивно її оцінити. Водночас видається доцільним звернути увагу на декілька моментів із метою поглиблення окремих позицій у перспективі.

1. Посутньо увиразнило б уявлення про обраний автором підхід, насамперед теорію культурного трансферу (надто стосовно продемонстрованої у роботі уваги до проблеми національної специфіки літератури, творчої трансформації зарубіжного художнього досвіду, феномену «зворотної дії», що є безперечною заслугою дисертанта), зіставлення концепцій Стівена Тотосі де Зепетника та Мішеля Еспаня як представників різних шкіл компаративістики (американської і французької), які практично одночасно обґрунтували потребу порівняльного літературознавства в оновленні, розширенні його методологічної парадигми. Хоча американського компаративіста А.Малиновський згадує в авторефераті серед авторів, на погляди яких спирається у своєму дослідженні, складається враження, що концепція цього вченого потребує уважнішого осмислення в означеному контексті.

2. Видається доцільним для відтворення повнішої картини української прози першої половини ХІХ століття залучення до розгляду й

тогочасної історичної прози П. Куліша («Михайло Чарнишенко», 1943). Переосмислюючи інонаціональний художній досвід (насамперед твори Вальтера Скотта, літературну постать якого письменник виокремлював як знакову поряд із Гомеровою і Шекспіровою), а тим самим власне готуючи ґрунт для створення історичного роману в українській літературі, що характеризується національною специфікою, згаданий твір водночас переконливо демонструє реалізацію закону трансферу [С. 233]).

Так само звернення до «Петербурзьких повістей» М.Гоголя, зокрема осмислення образу столиці імперії - крізь «оптику» національного світосприйняття російськомовного письменника-українця, посутньо виразило б крос-культурний аналіз міських текстів, що переконливо підтверджує трансферний характер класичної прози.

3. У дисертаційній роботі обґрунтовується концептуальний висновок про стимулюючу роль російськомовних творів стосовно подальшого утвердження та употужнення поступу української літератури національною мовою [С. 514]. У зв'язку з цим абсолютно правомірно осмислюється феномен літературного білінгвізму. Хотілося б привернути увагу дисертанта і до явища автоперекладу як одного з проявів літературної двомовності. Спроби російських самоперекладів (насамперед повість «Маруся» Г.Квітки-Основ'яненка) уже в першій половині ХІХ століття постали не лише переконливим доказом явища неперекладності, а й вагомим чинником утвердження багатства української мови, самобутності вітчизняного письменства та аргументом стосовно його подальшого самостійного розвитку, що виразно засвідчує й антиколоніальний спротив. Це віддзеркалює й тогочасна літературознавча рецепція феномену автоперекладу та українсько-російського білінгвізму загалом, урахування якої також важливе у цьому контексті.

Водночас зазначимо, що висловлені зауваження й побажання не применшують наукового значення рецензованої роботи, яка є цінним внеском у сучасне українське літературознавство, вирізняється глибиною у підході до аналізованих явищ та фундаментальністю узагальнень.

Монографія відповідає «Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2021 р. № 1197.

Доктор філол. н., старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України

Тетеріна О.Б.

15.06.2023

